

Людмила РОМАЩЕНКО

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

ТЕОДОР ТОМАШ ЄЖ І ЙОГО РОМАН «З БУРХЛИВОЇ ХВИЛІ»: ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ

У статті аналізується творчість призабутого нині польського письменника Теодора Томаша Єжа (Мілковського). Детально аналізується його роман «З бурхливої хвили», що був попередником «архитвору» Г. Сенкевича. Велику увагу приділено художнім моделям постатей Богдана Хмельницького та його дружини Гелени. При цьому образ українського гетьмана в трилогії Єжа порівнюється з його літературними варіантами у творах українських (М. Голубець, Ю. Косач, Ю. Липа, Л. Костенко, П. Загребельний та ін.) і польських митців (Г. Сенкевич, В. Оркан).

Ключові слова: роман-трилогія, образ, концепція, фольклор, історичний, реалістичний, романтичний, приватний, інтертекстуальний.

The article examines the work of forgotten nowadays Polish writer Theodor Thomas Jeż (Miłkowski). It gives a detailed analysis of his novel «Z burzliwej chwili», which was the predecessor of G.Sienkiewicz's «archiwork». Special attention is concentrated on the artistic models of figures of Bohdan Khmelnytsky and his wife Gelena. Thus appearance of Ukrainian hetman in the trilogy of Jeż is compared to his literary variants in works of the Ukrainian (M. Golubec, Yu. Kosach, Yu. Lipa, L. Kostenko, P. Zagrebelny and others) and Polish artists (G.Sienkiewicz, W. Orkan).

Key words: novel-trilogy, figure, conception, folklore, historical, realistic, romantic, private, intertextual

W artykule przeanalizowano twórczość zapomnianego dzisiaj pisarza polskiego Teodora Tomasza Jeża (Miłkowskiego). Szczegółowo przedstawiono jego powieść «Z burzliwej chwili», poprzedzającą «arcytwór» H. Sienkiewicza. Uwagę poświęcono modelom artystycznym postaci Bohdana Chmielnickiego i jego żony Heleny. Obraz hetmana ukraińskiego w trylogii Jeża jest porównywany do jego odpowiedników literackich w utworach pisarzy ukraińskich (M. Hołubiec, J. Kosacz, J. Łypa, L. Kostenko, P. Zahrebelnyj i in.) i polskich (H. Sienkiewicz, W. Orkan).

Słowa kluczowe: trylogia powieściowa, obraz, koncepcja, folklor, historyczny, realistyczny, romantyczny, prywatny, intertekstualny.

Українсько-польські літературні взаємини цікавили не одне покоління науковців: від І. Франка до наймолодшої генерації дослідників. Проте останні нерідко використовували багате надбання попередників, висловлювали їхні сентенції стосовно певного літературного явища, навіть не читаючи іншомовний твір (зрозуміло, через незнання польської і недоступність оригіналу)¹⁹.

¹⁹ Маємо на увазі статтю: Марценішко В. Образ України, її історія в польській

Теодор Томаш Єж (1824-1915) – справжнє прізвище Зигмунт Фортунат Мілковський – належить до цікавих, але призабутих нині письменників.

Польська дослідниця ХХ століття, одна з перших біографів Єжа, М. Островська вважає його «однією з найцікавіших польських особистостей» ХІХ століття, «жовніром і письменником, який, одклавши шаблю задля справи вітчизни, брався за перо» [1, 2]. Ще раніше І. Франко також високо оцінював його, називав «знаменитим романістом», відносив до «передових критиків» [2, 260], «польських патріотів» [50, 84]. Інший польський дослідник В. Бернацький виділяє Мілковського з когорти «видатних» поляків: «Повстанець, офіцер, політик, суспільний діяч, письменник і публіцист», «великий демократ і шляхетний націоналіст» [3, 244].

Т. Т. Єж належить до тих багатьох польських письменників, чия життєва і творча доля тісно пов'язана з Україною. Зигмунт Фортунат народився 23 березня 1824 року на Поділлі, у невеликому мальовничому селі з милозвучною назвою Сарацея. Навчався в гімназії в Немирові, але перші його кроки на ниві освіти були далеко не хвалебними: заглядав до чарки, залазив у борги і навіть розбишакував, відчував, що скочується на слизьку стежку, але стриматися не міг. На час навчання в Немирові припадають перші поетичні спроби юнака. Щоб урятувати сина, батько забрав його додому, перервавши освіту хлопця. Згодом Фортунат поступає на математично-фізичний факультет Одеського ліцею. Закінчивши його у 22-річному віці, повертається додому з наміром приготуватися до кандидатського екзамену в Київський університет. У 1847 році він студіює тут як вільний слухач на математичному факультеті.

Дослідники життя і творчості Єжа одностайно підкреслюють його демократичні устремління: «...Невтомний борець, піонер прагнень до незалежності і демократії, що традиції еміграційної політики впроваджував аж до ХХ століття і поза кордонами Польщі, прагнув постійно підтримувати вогнище боротьби за незалежність» [4, 384]. «Ім'я

літературі (ХVI-ХІХ ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія «Філологічні науки». – Черкаси, 2005. – Вип. 76. – С.34-49. У ній молода авторка розглядає цілий ряд творів польських письменників, у тім числі й роман Т. Єжа «Бурхливі часи» (на наш погляд, точнішим перекладом назви було б «З бурхливої хвилі»), висловлює, здавалось би, переконливі думки, але при тім впадає у вічі, що вона не ознайомлена із самим текстом роману, а покладається на незаперечний авторитет відомих учених, зокрема Г. Вервеса. Така ж необізнаність із романом Т. Єжа, коли художній текст цитується за критичною розвідкою, у статті дослідниці-початківця *Волинець Ю.* Постаті другої і третьої дружини Богдана Хмельницького в історичних джерелах і художніх творах (штрихи до теми) // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія: Наукові записки кафедри української літератури та компаративістики. – Черкаси-Брама, 2006.– Вип. п'ятий. – С. 10-17

Польщі, свобода пригноблених народів, класова рівність були для нього бойовою сурмою, яка закликала до подвигу» [1, 2], – пише про нього М. Островська. До таких оцінок спонукали реальні підстави. У 1848 році Єж брав участь в угорському повстанні, після чого доля закинула його до Туреччини, а пізніше до Англії, де вступив до «Демократичного товариства». Як агент комітету європейської демократії, під час Кримської війни пройшов Сербію і Болгарію, у 1863 році став учасником польського визвольного руху, після поразки якого йому судилася доля емігранта. Усе своє життя Єж присвятив демократичній ідеї, яка просвічувала крізь його твори, хоч інколи не звертав достатньої уваги на художнє опрацювання матеріалу. Мілковський почав писати за часів російського царизму, в умовах існування панщини, через те передовсім проти цього пережитку спрямовував свої критичні стріли, виступав на захист людських і національних прав кожної особистості. Заради цієї ідеї він жив, працював і закликав до цього інших. «Чи візьмемо до рук його «Василя Голуба», – пише К. Войцеховський, – чи «Історію про прапрадіда», чи інший з його перших творів, у кожному прочитаємо ту думку демократичну. Але не тільки людом займався Єж у своїх романах. Аристократії вказував на самолюбство, гонитву за особистою користю з приниженням гідності власної і національної, шляхті – на марнотратство і порожнє життя, жінкам на брак належної освіти – закликав же до праці мурашкової, витривалої, до науки, до сумлінного виконання обов'язку» [5, 310]. Письменник-полковник гартувався у горнилі битв за свободу і через те йому судилася доля вигнанця, побував у багатьох країнах, аж доки не осів на постійне мешкання у Швейцарії.

Т. Т. Єж залишив чималу спадщину: з моменту дебюту 1858 року до останніх днів життя написав понад 80 творів, зібраних у 40-томному виданні, котре з'явилося у 30-х роках ХХ століття. Найвизначнішим серед них є роман «З бурхливої хвили» (1880-1882), що складається з трьох книг. З огляду на історичне тло епохи та її головних дійових, зображених у творі, роман Єжа розглядають як попередника «архівтору» Г. Сенкевича, одну з маловідомих інспірацій автора трилогії «Вогнем і мечем». Зміст першого роману становить початок і перебіг повстання Хмельницького. Тут ми натрапляємо на ті ж самі постаті, що й у трилогії Сенкевича (Богдан, Тиміш і Ганна Хмельницькі, чигиринський підстароста Чаплинський, Кривоніс, Барабашенко (у Сенкевича Барабаш), Тугар-бей, гетьман Конецьпольський, князь Ярема Вишневецький, воєвода Кисіль, Гелена – дружина Чаплинського, а пізніше Хмельницького та ін.), хоча в першому творі менше вигаданих осіб і вони перебувають на периферії сюжету.

Проте спадщина Т. Єжа ще чекає на своїх дослідників. Перші кроки в цьому напрямку зробила М. Островська у цитованій вище монографії²⁰. Її справу через півстоліття продовжив Л. Людорівський [6].

Але хотілося, щоб до осмислення спадщини польського письменника, який пише про драматичну історію двох народів, активніше долучалися й українські літературознавці²¹, бо, крім роману «З бурхливої хвилі», українсько-польським стосункам присвячено романи «Стародубівська справа» (1862) та «Отець Никон» (1869). Тоді як вітчизняні дослідники розглядали творчість Єжа принагідно, найчастіше в контексті Сенкевичевої трилогії.

Справді, роман Г. Сенкевича з'явився не без впливу Т. Єжа, більше того, його можна розглядати як своєрідне продовження роману Мілковського. Ця схожість проявляється у композиційній схемі, моделюванні персонажної системи. А проте помітні й суттєві відмінності. До честі Єжа, його погляд на ті події більш об'єктивний, демократичний, позначений прагненням дошукатися історичної справедливості і вказати реальних винуватців конфлікту. І це помічають польські дослідники: «Єж не вагається кинути у вічі полякам оскарження, що пиха шляхти, гноблення люду, брутальні ексцеси королевичів були однією з найголовніших причин бунту. Визнає те частково і Сенкевич, однак уся його симпатія на боці польського лицарства, вершиною чого є глорифікація Вишневецького. І в Сенкевича, і в Мілковського грає чудова лицарська кров. Але психології різні. У Сенкевича, якщо йдеться про народ, завше пробивається якась кармазинова вищість раси...

Надмірно чутлива на всяку кривду душа Мілковського підштовхувала його не раз в напрямку крайнощів. Звідси, напевне, гарячково шукаючи справедливості і винних у кривдах, не розділив рівномірно вини на обидва боки винуватців конфлікту, але, керований потягом до крайності, радше несимпатично потракував поляків і з великою користю козаків» [1, 105].

Роман Єжа має чітку структуру, складається з 3 томів, кожен із яких, поділений на розділи, що мають свою назву (1-й і 3-й томи по 15 розділів, 2-й – 13 розділів). Основу сюжету твору становить історія спізнілої любові Богдана Хмельницького до прекрасної Гелени, дочки таємничого шляхтича-втікача, власника хутора у степу. «З половини першого тому, – зазначає Л. Людорівський, – та, власне, справа, справа

²⁰ Ця книга видана за сприяння Каси ім. Й. Мьяновського – фонду, заснованого ще 1881 року, який сприяє науковцям з усієї Європи в реалізації їхніх наукових проєктів (стипендіатом цього фонду пощастило бути й нам).

²¹ Скромний внесок у розробку цієї проблеми зробила й автор цих рядків. Див. доповідь «Іван Франко і Теодор Томаш Єж», виголошену на Франківських читаннях, присвячених 150-річчю з дня народження Івана Яковича Франка (Черкаси, 2006).

великого любовного роману Хмельницького, стає мало не головним предметом фабулярної ілюстрації, яка переважає події політичної історії, і є постійною ниткою авторського дискурсу» [6, 13]. Непрості стосунки Хмельницького та Гелени (пізніше Чаплинської) ускладнюються ще завдяки коханням Гелени до Тимоша Хмельницького (мотив кровозмісної любові мачухи і пасерба особливо поширений у драмі, згадаймо Еврипіда, Шиллера, Словацького), яке закінчується трагічною смертю Гелени з рук коханця.

Українські та польські історики й письменники до цього часу дискутують з приводу причин, які породили національно-визвольну війну. Представники польсько-шляхетського табору винуватцем великої «ребелії» (бунту) вважають, як правило, Хмельницького, який вирішив помститися за *особисту* кривду (розорення власної садиби підстаростою Чаплинським, вбивство ним Богданового сина). Такий підхід не витримує критики: адже хіба міг Хмельницький консолідувати навколо себе багатотисячні маси народу, коли б йшлося лише про його власну образу? По суті, подібний погляд є обмеженим, покликаним применшити значення цього національно-визвольного руху.

У радянській історіографії триединою причиною великого повстання вважався нестерпний економічний, національний і релігійний гніт, якого зазнавав український народ від польської шляхти. Зміна суспільно-політичної ситуації в Україні детермінувала й історичні оцінки Хмельниччини, її причин і наслідків. Пріоритет наразі надається національним чи релігійним чинникам, соціально-економічні передумови або замовчуються, або взагалі ігноруються, що абсолютно безпідставно.

Т. Єж інтерпретує події та історичний процес у цілому з позицій *приватності*. У зв'язку з цим, як уже йшлося, головною сюжетною лінією є особисті взаємини гетьмана зі шляхтянкою Геленою²² (другий провідний мотив – історичний, стосунки Хмельницького і козаччини з Польщею і польською шляхтою). У фіналі роману (III том, розділ 15 «Померкла зірка») письменник пояснює роль цієї жінки в історії: «У жінці криється вузол загадки історичної, політої кров'ю, осяяної пожежами, ілюстрованої знищенням краю і нашпигованої такими протиріччями, як присягання на вірність Речі Посполитій²³ і укладання угоди про

²² Достовірного імені цієї жінки історія не зберегла. Існує безліч варіацій її імені в історичних джерелах та художніх текстах: безіменно-узагальнене Ляхівка (М. Аркас), Елена (Д. Дорошенко), Марилька, Олена (М. Старицький), Марина (О. Рогова), Зося (О. Корнійчук), Мотрона, Матрегна, Реня (П. Загребельний), Гелена (Ліна Костенко). За версією Єжа, її назвали Геленою, щоб відрізнити від дочки Хмельницького – Олени.

²³ В оригіналі це сполучення слів чомусь пишеться з маленької букви і разом.

підданство з великим князем московським, присягання великому князеві й одночасно віддавання України в підданство турецькому султанові.

Якби вийшла була не за підстаросту, але за Хмельницького, було б не обійшлося без нових Павлюків, Сулимів, Тарасів, але не дійшло б до того страшного, жахливого потрясіння, винуватцем якого став Хмельницький. Він, і тільки він викликав хвилю ту бурхливу, яка на кораблі Речі Посполитої щогли поламала, вітрила пошарпала і кермо розбила на друзки» [7, 444-445].

З приводу такої інтерпретації критик Л. Людоровський зазначає: «Таким чином, детермінізм, виражений у конструкції фабули, включає долю героїні в орбіту неминучих наслідків, в орбіту діянь Хмельницького. І відтоді рушієм усіх починань гетьмана стає його пожадлива любов» [6, 13]. Висновки З. Швейковського ще критичніші, спрямовані на захист історичної особи Хмельницького: гетьман у Єжа «не має нічого спільного з життям українського люду і його потребами. Цей нечувано амбітний польський шляхтич є безумовним егоїстом, який дбає про власну користь... Його бунт є результатом тільки почуття особистих кривд, нанесених йому, з недооцінюванням його заслуг і військових здібностей. У суспільному розумінні, згідно з Єжем, був то, властиво, рух реакційний, а не поступовий» [8, 73-74].

Категоричність останнього висловлювання варто обмежити: визнаючи домінантною причиною виступу суб'єктивний, особистісний фактор, Т. Єж, проте, вважає, що він не привів би до таких руйнівних наслідків, якби не глибинні, соціальні причини, які «тлумачаться звичайно одним виразом: утиск!» [1, 63].

Міркування Єжа про вирішальне значення особистих причин для розгортання військово-політичної діяльності Хмельницького знаходить підтримку в сучасній польській історіографії. У 2-томному «Нарисі історії України» Л. Подгородецького читаємо: «... Підстароста чигиринський Даніель Чаплинський вступив у конфлікт із Хмельницьким із-за краси якоїсь пані. Козак виграв залицяння, але запальний шляхтич зібрав ватагу розбійників і напав на хутір запорозького полковника, захопивши його дружину і спаливши будівлі. Коли покривджений Хмельницький став дошукуватися справедливості, його заарештували, звинувативши у співпраці з татарами. Через деякий час – звільнили, але він заприсягнув помсту усій польській шляхті» [9, 260]. Українські історики (М. Аркас, І. Крип'якевич) також не заперечують значення особистих кривд Хмельницького, притім роль Гелени представляють негативно, як жінки, що розтратила майно гетьмана, змовлялася з польською шляхтою проти нього, за що справедливо була покарана Тимошем. Не користувалася

симпатією гетьманша-шляхтянка і в деяких українських письменників: Н.Рибак, І. Ле. Спробував подискутувати з поширеними версіями образу Гелени П. Загребельний («Я, Богдан»), а пізніше – Ліна Костенко («Берестечко»).

Черезперспективу приватності Єж-Мілковський представляє Богдана Хмельницького у ролях не тільки (а можливо, й не стільки) офіційних, але й пов'язаних із господарсько-поміщицьким трибом життя, у ролях власника хутора, глави родини – чоловіка і батька, коханця.

Як уже йшлося, у приватній історії Хмельницького, сплетеній у нерозривну єдність з історією офіційною, суспільною, вирішальну роль відіграє любовна (еротична) інтрига (особливо у III томі). Жага кохання, а то й непереборна хіть (окреслені як «стареча жага», «розбурхана пристрасть», «статевий потяг») стають рушієм його вчинків. Хмельницький освідчується в коханні юній Гелені, забуваючи про дружину Ганну. Він не тільки байдуже до старіючої дружини, не навідує її хвору, а навіть радіє, коли вона нарешті помирає (для порівняння: в романі П. Загребельного «Я, Богдан» абсолютно протилежна версія – Богдан плаче ніжні почуття до Ганни і болісно переживає її смерть після нападу Чаплинського, а покохавши красуню Гелену, яка нагадала йому Ганну в юності, карається, що це гріх). Гетьман стає суперником власного сина, якого навмисне відсилає до Ясс і спонукає до одруження з Лупулівною, а сам наполегливо-невблаганно добивається взаємності молодої красуні. Його почуття могутні і якесь аж фатальне, йому не можна чинити опір, воно обезвладнює дівчину: «Діялося з нею те, що з газеллю в обіймах змії, що з куріпкою в кігтях яструба» [1, 449].

Єж приписує Гелені сильний вплив на гетьмана: мовляв, вона гамувала його агресивні дії проти Польщі, знесиленої після поразки під Пилявцями, заступалася за польськими полоненими, урятувала від загибелі посольство Киселя і була своєрідним натхненником політичної і військової діяльності Богдана, яка раптово змінюється після її смерті (так само Роксолані приписували неіснуючі здобутки в суспільно-політичному житті Османської імперії: нібито вона відмовляла Сулеймана Пишного від походів на Україну, розбудовувала Запорозьку Січ).

З огляду на силу Богданової пристрасті, недостатньо емоційно, без відповідного психологічного наповнення передана реакція гетьмана на смерть коханої жінки (хоча сама сцена розправи Тимоша над мачухою виписана зі значним ступенем драматичної напруги). Тоді як більшість дослідників сходяться на думці, що Хмельницький тяжко пережив утрату дружини, і вона мала фатальні наслідки для перебігу війни,

зокрема Берестецької битви (за Єжем, смерть Гелени наступила після Берестецької кампанії). Скажімо, Л. Костенко у віршованому романі «Берестечко», вгадавши незвичайне кохання героїв, подає власну версію причин поразки козацьких військ під Берестечком. Суть не лише в тому, що Іслам-Гірей відвів свою кінноту й затримав гетьмана. Змучений чорною тугою, полководець не міг ефективно проводити військову операцію («Я був понижений і вбитий... В мені було зерно поразки» [10, 62]). Тягар непоправної втрати, поразка у битві на деякий час паралізували силу та волю полководця, змусили шукати забуття й розраду в горілці (хоча, можливо, поетеса гіпертрофує цю шкідливу звичку) і навіть навіювали думку про самогубство.

Сцена смерті Гелени у фіналі роману важлива й у композиційному розумінні, разом із епізодом смерті Адама Киселя на початку твору (розділи 1-2 «На порозі вічності», «Степовий знахар», I том) вона створює своєрідне обрамлення, символізуючи весь трагізм військового протистояння двох народів.

В образі Богдана Хмельницького, згідно з приписами романтичної естетики, відчувається нашарування містичності – автор приписує йому феноменальні, надприродні властивості: «У тому чоловікові, наділеному величезними здібностями, у тому *геніальному* пиякові було щось *демонічне*, викликане і приведене в рух нічим іншим, як любовним роздратуванням» [1, 445]. Подібний прийом пізніше Г. Сенкевич переніс у роман «Вогнем і мечем», де теж фігура гетьмана на тлі апокаліптичних подій набуває містичних форм: «Небеса, здавалось, упали на Річ Посполиту. Жовті Води, Корсунь, розгром завжди побідоносних у боротьбі з козаками коронних військ, полон гетьманів, страшна пожежа, що охопила Україну, нечувані від початку світу звірства – все це трапилося так несподівано, що люди просто повірити не могли, щоб стільки бідувань зразу могло випасти на долю однієї країни. Дехто й не вірив, дехто заціпенів від жаху, інші втратили розум, інші пророчили пришествя і невідворотно близький страшний суд... Пекло спустило з ланцюгів усі злочини й пустило їх гуляти по світу... Сонце не сіяло більше в небі, бо закрито було димами пожарищ... Люди перестали користуватися людською мовою, вони чи стогнали, чи по-собачому вили. Життя втратило всяку ціну... А з усіх цих катастроф, смертей, стогонів, димів і пожеж виростав усе вище й вище один чоловік, стаючи грізнішим і величезним, майже заступивши вже світ білий і відкидаючи тінь від моря до моря.

Це був Богдан Хмельницький» [11, 173–174].

Такий принцип конструювання образу видатного полководця і

державного діяча – традиційний для романтичної літератури. Містичне начало, усвідомлене месіанство в ході доленосних історичних подій властиве постаті гетьмана в романі М. Голубця «Жовті Води».

Масштабний, романтично-укрупнений образ Богдана Хмельницького в повісті Ю. Косача «День гніву», за сюжетом дотичної до роману М. Голубця «Жовті Води». Він – славний Гектор матері-України, справедливий месник не тільки за особисту образу, а й за народні кривди.

Гіперболізовано-романтичні засоби зображення при творенні образу Богдана Хмельницького домінують і в романі Ю. Липи «Козаки в Московії», у якому показано магнетизм пристрасної натури гетьмана, що узгоджується з історичною правдою. І хоч, можливо, письменник згущує романтичні фарби, наділяючи свого героя надлюдськими рисами (що особливо помітно у фіналі роману, де потужно звучать вальтер-скоттівські інтонації), проте це повністю виправдано наміром утвердити Богдана Хмельницького як одного з найвидатніших діячів нашої багатовікової історії.

Романтичне бачення особи Хмельницького з його гіпнотичним впливом на маси наявне й у романі польського письменника В. Оркана «Костка Наперський», у якому постать народного героя Польщі показана в контексті подій національно-визвольної війни українського народу.

За Єжем, Хмельницький, хоч і бунтівник, але «бунтівник незвичайний» [1, 71], «чоловік письменний, учений, навіть літератор» [1, 63]. Польський прозаїк, як деякі його співвітчизники (і навіть українські митці), не замовчує шкідливих звичок Богдана (це ми бачимо з процитованої вище авторської характеристики – оксюморонний вислів «геніальний пияк» – чи розмови козаків про гетьмана, який «любить кухоль» [1, 459]. Проте ця звичка, в інтерпретації автора, не є згубною для героя («Хмельницький і сп'яна розуму не тратить» [1, 459]. Показовою в цьому сенсі є картина гостин на суботівському хуторі (розд. XI «Загадкова особистість», I том), у якій деякою мірою карикатурно змальовано акторів історичної сцени (благодушний Барабашенко, стриманий Виговський, інтелігентний кум Богдана Кричевський, запальний Тимко, ненаситний, з віспуватим обличчям і «пучкуватими» вусами Кривоніс, несимпатичний, масивний, з «бундючним поглядом» Чаплинський [1, 330]. Гости ведуть спочатку бесіду на політичні теми, але, поглинаючи велику кількість страв і напоїв, забувають про двірський етикет, розчулюються, починають стогнати, белькотати і врешті валяться у п'яному запамороченні під стіл. Хмельницький, хоч і напивався нарівні з іншими, перевищував

усіх своєю інтелігентністю, свіжою головою, здатністю негайно протверезитися. Таким чином, пияцтво – характерна риса особистості козацького гетьмана – перетворюється на своєрідний тактичний хід, стає, за словами Л. Людорівського, «чинником ізоляції і консолідації, вигідною маскою і видом алібі, ніби своєрідної «несамовитості», яка полегшує йому особисте і політичне змагання» [6, 16].

Для розуміння концепції образу Хмельницького показовою є сцена в Чигиринській корчмі (розд. VII «Дівчинка», I том). Подібну сконструював Сенкевич у романі «Вогнем і мечем», але там вона виконує інші художні функції. Примітно, що в Єжа цей епізод переданий не в інтерпретації письменника-наратора, а крізь сприймання пана Міхала (батька Гелени), не заангажованого, незнайомого з місцевим нотаблі, бо відвідував місто лише з нагоди щорічного ярмарку. Звідси гострота і проникливість його спостережень. Перед очима пана Міхала з'являється Хмельницький, чоловік «у силі віку, середнього зросту, хорошого вигляду, з правильними рисами обличчя і з виразом в очах, у якому проявляється воля і розум» [1, 199]. Він проворно балансує між столом козацьким і шляхетським, викликаючи зацікавлення в обсерватора. Для пана Міхала ротмістр чигиринський – «дивний і незнаний муж», котрий «з козаками був козаком, зі шляхтичами шляхтичем», «мав вигляд раз шляхтича, раз – козака, розмовляв по-польськи, по-руськи, по-латині, по-татарськи» [1, 202-203]. В інтерпретації Л. Людорівського ця сцена, репрезентуючи статус героя в суспільно-побутовому просторі корчми (місця громадського, але неофіційного), «підкреслює передусім загадкову багатозначність тієї постаті, її протееву адаптаційну здатність, мистецтво постійної зміни щільно припасованих масок та зрештою хамелеонову здатність Хмельницького пристосовуватись, а також багаторазово акцентовану майстерну хитрість, обачність, витончену, цинічну дволичність» [6, 14]. З таким висловлюванням і можна було б частково погодитись, якби в ньому не містилося негативного відтінку. Як нам здається, ця сцена є доказом дипломатичного хисту гетьмана. Що ж до дволичності, то це стало одним із провідних принципів тогочасної політики (згадаймо хоча б Івана Мазепу, справжні наміри якого не могло розшифрувати навіть найближче оточення: дружив з Петром I, обмінювався дарами, а в певний момент перейшов на бік його супротивника Карла XII).

У розкритті концептуального статусу героя важливе місце займає топос дому, у приватному, неофіційному просторі якого відбувається переважна більшість подій із його участю. Будинок у романі Єжа є місцем гостинним, опікунським, який дає доступ стороннім до

своєї приватності. Таким є хутір-садиба Хмельницьких у Суботові. Товариський, відкритий стиль життя в Суботові заманіфестований частими зустрічами, прийомами, учтами, під час яких Хмельницький демонструє себе турботливим чоловіком, уважним батьком, славним господарем, який викликає повагу приятим і доброзичливим ставленням до людей, гостинністю (тут постійно присутні гості: чи то місцеві сановники чи закордонні, наприклад, Тугар-бей; тут на кілька місяців знаходить притулок Гелена). Хоча тією політикою відкритого дому нерідко керують власні розрахунки (як у випадку гостини доньки пана Міхала).

Натомість розкішна садиба в Чигирині, збудована на зло Чаплинському, «стає, власне, домом-пасткою, місцем деструкції» [6, 15], місцем особистого лиха гетьмана і його коханої дружини.

Історична концепція Єжа оприявнюється і в його поглядах на трилогію «Вогнем і мечем». В оцінці головних історичних постатей Єж закидає Сенкевичеві і надмірну ідеалізацію Яреми Вишневецького, і надто *позитивне* представлення Хмельницького (останнє міркування, за нашим переконанням, дискусійне). Інші зауваги стосовно «архівтору» свідчать про кращу, порівняно із Сенкевичем, обізнаність Єжа з українськими звичаями, побутом, фольклором, військовою справою (далися взнаки перебування в Україні й військова служба). Приміром, Єж дорікає автору трилогії, що у змалюванні весільного обряду у творі і згадки немає про «річ найважливішу» – коровай; дуже ретельно виправляє мовні неточності (на зразок: «пуля», замість «куля», «сладко», замість «солодко», «зла не делає», замість «зла не робить», «молодиця», замість «дівчина» тощо) і радить найняти коректора, який би знав «русинську мову», щоб запобігти подібним огріхам; іронізує з приводу порівняння Сенкевича з Гомером за відтворення батальних сцен; вбачає доцільність у тому, щоб автор перед написанням трилогії пожив деякий час на Україні, роздивився, послухав людей, і жалкує, що той не зробив цього (див.: [12]).

Єж, на відміну від Сенкевича, краще володіє матеріалом, й через те йому вдається уникнути подібних недоліків. Скажімо, в інтертекстуальному полі роману важливу роль відіграють історичні документи, наприклад, універсал Богдана Хмельницького із закликом до зброї, взятий із літопису Самійла Величка; фольклорні вставки (українська народна пісня, у якій засуджується Білоцерківський мир («Тяжко, тяжко пан Хмельницький / тяжко дуже завинив, / що той спокій з поляками / в Білій Церкві учинив»), жартівлива пісня про молоду шинкарку Настю (розд. VI «Пустка», I том),

ремінісценції з казки про Козу-дерезу (розд. IX «В гостині», том I); численні українські прислів'я, приказки, народнопоетичні тропи («хотіла б душа до раю, та її не пускають», «хоч до рани прикладай», «сама одна, як билинка в полі», «дівчина, як калина», «очі чорні, як терен», «сиротино ти бідна», «телятко ти покинете» та ін.). У типово романтичному образі Сави відлунюють українські перекази і легенди про козака-характерника, наділеного надприродними здібностями (образ, активно експлуатований сучасною українською історичною прозою), які відтворюють світосприймання наших співвітчизників тієї далекої доби: як вийде у степ, свисне – до нього сповзається всяке гаддя, він «ходить як вітер, з'являється там, де його ніхто не сподівається, закликає бурю і грім, знається на зірках і зіллях, насилає хвороби, дарує здоров'я, його страх не бере і куля минає» [I, 240]. Такі інтертекстуальні вставки необхідні для створення відповідного національного колориту.

Зрозуміло, що автор роману «З бурхливої хвилі» не в усьому досяг майстерності, репрезентуючи дещо незвичну концепцію образу українського полководця і державника (не завжди враховуючи ступінь її історичної основи). Така інтерпретація, проте, на думку дослідників, пропонує особистісний, олюднений, психологічний спосіб з'ясування генези та обставин великого історичного процесу, робить видатного героя вікопомних подій «зрозумілішим і більш людяним» [1, 169].

Тож, гадаємо, не завадило б не тільки перевидати цей роман польською мовою, а й перекласти українською. До такого переконання нас спонукав вигляд трьох книг роману (клеєні-переклеєні, обтягнуті шпагатом пожовклі аркуші, які можуть розсипатися від необережного дотику), які ми опрацьовували в бібліотеці Інституту літературознавчих досліджень Польської академії наук. Нове видання роману «З бурхливої хвилі», думаємо, зацікавило б польських та українських читачів і дослідників як ще одна художня версія Хмельниччини та її вождя.

Українсько-польським відносинам початку XVIII століття присвячена повість Т. Єжа «Стародубівська справа», у якій виявляються пропольські позиції автора. Тут продемонстровані методи правління Петра I та його адміністрації, які «розбещували» українських козаків, відтягаючи їх з-під впливу Польщі. Головний герой – благородний, але нерішучий полковник зі Стародуба Шурнява, колишній прихильник Мазепи – потрапляє в хитро сплетені москалем і амбітною жінкою тенета, береться за сумнівні справи і губить себе і свій козацький полк, який поглинає петербурзький Молох.

Роман має численні недоліки, але вони частково урівноважуються окремими реалістично виписаними драматичними епізодами, емоційним запалом, органічним гумором.

В «Отці Никоні» автор художньо досліджує стан свідомості народу і шляхти перед проголошенням Барської конфедерації. Як представник польсько-шляхетських поглядів, Єж вважає виразником деструктивного начала російський елемент в особі провокатора Танаса – інтригана і режисера романного дійства, котрий перебував на московськiм утриманні. Останній вигадками про звірства ляхів (а чи потрібно було вигадувати?) намагається розбуркати ненависть до поляків і прагнення до кривавої помсти в українського простолюду – доброго, але довірливого, якого нелегко збаламутити. Антиподом фанатика Танаса виступає отець Никон, носій патріархальних і патріотичних цнот, «православний священник, але пристрасний поляк» [1, 107]. Він прихильник конфедератів, як і його син, що зробив конфедератам важливі послуги і сам став конфедератом. Отець Никон, «найшляхетніший зі шляхетних», стає жертвою підступної інтриги Танаса, який підло звинувачує його у зраді. Щоб реалізувати підступні наміри, Танас вдається за допомогою до Ярини, дочки Никона, закоханої в москаля «істерично-містичною» любов'ю. Ця любов штовхає дівчину на справжнє безумство: за намовою Танаса вона підкидає батькові компрометуючі листи і фатальні ножі, через які невинний старець зазнає смерті з рук конфедератів.

Пропольські симпатії Т. Єжа очевидні й цілком закономірні. Так само як закономірним є «пропольський дух» трилогії Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», написаної з метою піднесення національної свідомості поляків. Тож, гадаємо, не варто оминати твори Т. Єжа хоча б задля можливості подискутувати з приводу художньої інтерпретації спільного минулого двох народів.

Література

1. Ostrowska M. T. T. Jeź (Zygmunt Miłkowski). Życie i twórczość. – Kraków, 1936. – 626 s.
2. Франко І. Зібр. Творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1980. – Т. 27. – 464 с. Далі при посиланні на це видання вказуватимемо том і сторінку в тексті.
3. Bernacki W. Zygmunt Fortunat Miłkowski // Wybitni polacy XIX wieku. Leksykon biograficzny. – Kraków: Wyd-ctwo Literackie, 1998. – S. 244-252.
4. Klejner J., Maciąg W. Zarys dziejów literatury polskiej. – Wrocław, 1974. – 591 s.
5. Wojciehowski K. Dzieje literatury polskiej. – London, 1943. – 418 s.
6. Ludorowski L. Historia prywatna Bogdana Chmielnickiego w powieści T.T. Jeża

»Z burzliwej chwili» // Teoretyczne aspekty powieści historycznej. – Katowice: Uniwersitet Śląski. – S. 7-21.

7. Jeż T. T. Z burzliwej chwili. – Warszawa: Nakładem Redakcyi Przeglądu Tygodniowego, 1882. – Т. 3. – 482 s. Далі при посиланні на це видання вказуватимемо том і сторінку в тексті.

8. Trylogia Henryka Sienkiewicza: Studia, szkice, polemiki. – Warszawa, 1962. –

9. Podhorodecki L. Zarys dziejow Ukrainy. – Warszawa, 1976. – Т. 1.

10. Костенко Л. Берестечко.-К.: Укр. письменник, 1999. – 157с.

11. Сенкевич Г. Огнем и мечом. – М.: Эй-Ди-Лтд, 1994. – 736с.

12. Jeż T. T. «Ogniem i mieczem» – powieść z lat dawnych przez Henryka Sienkiewicza // Trylogia Henryka Sienkiewicza: Studia, szkice, polemiki. – Warszawa, 1962. – S.73-93.

P.S. Висловлюю також щиру вдячність Касі ім. Й. М'яновського і Фундації ім. З.Б. Залеського, за сприяння яких був зібраний матеріал до цієї статті.